

Гоголь і Україна (1976)

Гончар Олесь Терентійович

1

Я не літературознавець і не фахівець з творчості Гоголя, а якщо ж наслідуюсь виступати перед цими поважними зборами, то лише тому, що в мене, гадаю, є на це певне право — назву його правом земляка. Дозволю собі передати вам тут слово поваги й вітання від землі української, від Миргорода і Диканьки, від тих Великих Сорочинців, які хоча не такі вже й великі, як, можливо, зауважив би Рудий Панько, порівнявши їх із Диканькою, проте не такі й малі, коли зважити, що під їхнім небом, під їхньою блакитною банею, під музику дзвонів вінчалися майбутні мати й батько письменника, і що саме тут, у Великих Сорочинцях, з'явився потім у скромній церковній книзі запис про народження «младенца Николая».

Для росіян він став Николай Васильевич, для українців — Микола Васильович, римські друзі називали його сеньйор Нікколо, а для людськості він просто — Гоголь, великий чародій слова, прозорливець з даром проникати в найпотаємніші глибини людської душі. Погодьтеся: це щось все ж таки значить — бути його земляком, дихати тим повітрям, яким Гоголь дихав у свої найсвітліші роки, відчувати під собою саме ту землю, по якій він бігав колись малим і яку, без сумніву, згадував потім, теплу й рахманну, і в далеких мандрах, згадував, як материну ласку, як вищий дар буття. Мабуть-таки, землякові й справді легше уявити собі, як веселий і бистроокий хлопчик грався із своїми ровесниками на полтавських, щерть напоєних сонцем луках, пустуючи, показував язика сільським молодцям, безтурботно сміявся, почувши влучний народний жарт, ще не відаючи тоді, скільки страждань і тягот ляже на його слабкі плечі, які муки терзатимуть упродовж років його тонку, нервову душу.

Земля України, це вона вигодувала, виховала Гоголя і то не лише фізично, а — що важливіше — духовно, з дитинства наділивши його красою своєї поезії, буянням пісенної творчості, епічною величавістю дум, фантастикою казок, переказами й легендами, барвистою образністю — всіма багатючими плодами народного духу. Відомо, як жагливо й пристрасно всотував, вбирав у себе вразливий хлопчик, а потім юнак, усе це багатство, як імпонував йому цей світ, де так природно єднались реальність народного життя і лет вільної фантазії, де все грає силою, родить красу і, ніби чарами, зваблює, кличе до себе художника. Тож не випадковість, що уже в ранні свої світанкові літа, навчаючись у Ніжинському ліцеї, Гоголь дбайливо збирав народні українські пісні й перекази, матеріали для майбутнього українсько-російського словника (на жаль не здійсненого), а пізніше мріяв написати велику працю з історії України, — від тих відважних намірів до нас дійшли тільки фрагменти («Взгляд на составление Малороссии»), розділ з історичного роману «Гетьман», уривки драми з української історії та інші записи, що засвідчують глибокий інтерес молодого Гоголя до цієї теми.

Гоголь не раз кидав свій проникливий погляд в глибини вітчизняної історії, і хіба ж не ясно, що без цих його зацікавлень, без пильних і схвильованих вглядань в образи реальних історичних постатей ми не мали б «Тараса Бульби». Був період, коли Гоголь відчув себе покликаним повністю віддатись науці, він вирішує їхати до Києва, щоб зайняти кафедру історії в Київському університеті, — ось там, як йому уявляється, з-під його пера вийде історія України, що буде частиною всесвітньої історії, величезної праці названої «Земля і люди». Грандіозні задуми, що їх вибудовує сама відвага юності, мо-гутньо нуртуючий дух творення!

Уже після смерті Гоголя був опублікований його ліричний етюд «1834», де відтворено натхненний настрій автора, бурю почуттів, що виповнювали його в той час, коли він збирався вирушити до Києва:

«Таинственный, неизъяснимый 1834! Где означу я тебя великими трудами? Среди ли этой кучки набросанных один на другой домов, гремящих улиц, кипящей меркантильности,— этой безобразной кучи мод, парадов, чиновников, диких северных ночей, блеску и низкой бесцветности? В моем ли прекрасном, древнем, обетованном Киеве, увенчанном многоплодными садами, опоясанном моим южным, прекрасным чудным небом, упоительными ночами, где гора обсыпана кустарниками, со своими как бы гармоническими обрывами...»

Навіть серед київських урвищ та круч, де інший спостеріг би лиш ерозію ґрунтів, цей закоханий мрійник у поетичнім екстазі вловлює щось гармонійне — така вже сила любові, таке чудодійництво генія.

І це ж тут він вигукне своє знамените:

«Я совершу!..»

В ньому перемагає художник, чію уяву заповнює сяючий, багатючий світ образів, і так постає той Гоголь, т. зв. ранній, де в нього ще все залите сонцем, де кожна картина цвіте радістю життя. Романтика «Ганца Кюхельгартена» виявилась псевдоромантикою, штучною, вимученою, звернення ж до народних джерел, до вражень дитинства і юності виповнило твори молодого письменника тим поетичним реалізмом, сміливим, веселим, зухвалим, якого доти не знала вітчизняна художня проза.

Не станемо, услід вульгарним соціологам, вишукувати в ранніх повістях Гоголя те, чого в них ще нема, що з'явиться пізніше в «Мертвих душах», де кожна сторінка бурхатиме чорним вогнем сатири, де постануть картини дикої потворності кріпацтва, поміщицького самодурства й виродження.

Не лише кріпосницька система, як така, а весь світ насильства, зла й несправедливості викличе осуд письменника і його незникаючу тугу за тими «гармоническими грезами», якими душа його впивалась на ранніх зорях творчості. Гоголь-викривач іще прийде. Світ, спотворений здирством, хабарництвом, «кипящей меркантильностью» ще відчує на собі удари вбивчого сміху, спопеляючий гнів і презирство художника.

В повістях українського циклу не це на вістрі пера письменника, тут перед нами найчастіш виступає ще поет радості, веселий гуманіст, звеличник людини. Герої цих сонячних повістей ще не знівечені рабством, натури прості й добродушні, вони пашіють фізичним і духовним здоров'ям, а якщо декотрі з них і вступають у боротьбу, то здебільшого з нечистою силою, врешті-решт дотепно перемагаючи її на очах усміхненого читача.

Народне життя приваблювало письменника своєю істинністю, відсутністю фальші, моральною чистотою. Щедрі барви, лагідна полтавська природа, багатоголосся Диканьки та Миргорода вражали його поетичну уяву.

З юнацьких літ перед майбутнім автором «Тараса Бульби» виникав образ талановитого й волелюбного народу, чуття духовної спорідненості з яким, чуття невикоріниме, Гоголь проніс до кінця своїх днів.

Існує погляд, нібито уявлення Гоголя про Україну було поверховим, приблизним. З цим важко погодитись. Будучи великим російським письменником, Гоголь у найплідніші свої творчі роки

зберігав духовний контакт з тим життєвим середовищем, яке оточувало його в дитинстві й ранньому юнацтві. Багато про що, наприклад, говорять нам гоголівські зошити українських пісень, вони засвідчують, зокрема, те, що письменник прекрасно знав живу мову народу (зберігся лист Гоголя до Богдана Залеського, написаний українською мовою 1837 року в Парижі), не раз він власною рукою переписував десятки народних пісень, очевидно, готуючи їх до друку².

Ще в роки навчання в Ніжині, у гімназії вищих наук князя Безбородька, Гоголь виявляв прагнення глибше пізнати те, що потім навіє йому образи його перших повістей. Певна річ, якісь факти — часом важливі — випадали з уваги молодій людині, змушеної рано лишити батьківське гніздо, інколи він плутався у відтворенні якихось побутових дріб'язків, припускався неточностей в описі старосвітських звичаїв,— але ж яким блискучим знавцем народної психології, народного мислення і почуттів постає Гоголь, скажімо, в статті «О малороссийских песнях», що увійшла до збірки «Арабески» (1835). Зроблений Гоголем аналіз українських пісень і сьогодні вражає тонкістю спостережень, справді натхненною проникливістю, тією глибиною осягнення, яка, мабуть, дається лише любов'ю.

«Историк,— пише Гоголь,— не должен искать в них (у піснях.— О. Г.) показания дня и числа битвы или точного объяснения места, верной реляции; в этом отношении немногие песни помогут ему. Но когда он захочет узнать верный быт, стихии характера, все изгибы и оттенки чувств, волнений, страданий, веселий изображаемого народа, когда захочет выпытать дух минувшего века, общий характер всего целого и порознь каждого частного, тогда он будет удовлетворен вполне; история народа разоблачится перед ним в ясном величии».

Ясна велич — таке знаходить він визначення, прагнучи збагнути дух минувшини, вдивляючись у героїчні події народної історії, на арені якої колись дзвенів шаблею і його напівлегендарний предок Остап Гоголь...

А хіба не майбутні картини «Тараса Бульби» вже зоріють у тому дивовижно влучному синтезі-узагальненні пісенного циклу, який дає Гоголь у названій вище статті: «...везде в них дышит эта широкая воля казацкой жизни. Везде видна та сила, радость, могущество, с какою казак бросает тишину и беспечность жизни домовитой, чтобы вдаться во всю поэзию битв, опасностей и раз-гульного пиршества с товарищами. Ни чернобровая подруга, пылающая свежестью, с карими очами, с ослепительным блеском зубов, вся преданная любви, удерживающая за стремя коня его, ни престарелая мать, разливающаяся, как ручей, слезами, которой всем существованием завладело одно материнское чувство,— ничто не в силах удержать его. Упрямый, непреклонный, он спешит в степи, в вольницу товарищей».

Ось вони, витоки гоголівського епосу.

Тарас Бульба, по Гоголю, це один з тих характерів, що могли виникнути якраз на землях, спустошених монгольськими хижакками, «когда, лишившись дома и кровли, стал здесь отважен человек».

Відомо, що батько Гоголя Василь Гоголь-Яновський був також письменником — письменником українським, хоча й не таким удатним на літературному терені, як його геніальний син. І все ж комедії Гоголя-батька, що всотали традиції українського середньовічного, так званого «вертепного» театру, були досить помітні для свого часу, вони з успіхом ставились у театрі Трощинського, привертаючи увагу ґрунтовним знанням українського побуту і народних характерів. Літературний досвід Гоголя-батька не минув для сина безслідно, так само як і відомі йому інші явища тодішньої української культури. Дослідники вірно вказують, що епіграфи до «Сорочинського ярмарку» і деякі його деталі виявляють, скажімо, знайомство з

творами Гулака-Артемівського й «Енеїди» Котляревського. Помічено, що запорожця в «Загубленій грамоті» Гоголь одягає в традиційний вертепний костюм і що смішний чорт, лиха баба, пройда-циган, селянин-простак і дяк з пишномудрими словесами — все це фігури українського лялькового театру. Природу комічного у раннього Гоголя не зрозуміти повністю без цих традиційних устояних образів.

Та ще частіше зустрічаємо в нього образи, вихоплені безпосередньо з життя. Коли читаєш зворушливо-ідилічну історію подружнього життя Афанасія Івановича та Пульхерії Іванівни, щораз напрошується думка: видно-таки й справді прообразами їх були дід і бабуня письменника — Афанасій Іванович і Тетяна Семенівна Гоголь-Яновські, як це припускають декотрі дослідники... Бо все тут повите таким щирим теплом, якимось родинним гумором, зігріте люблячою і сумовитою усмішкою.

Що ж до Гоголя-батька, то, мабуть, справедливим буде зазначити, що поряд з Іваном Котляревським, автором улюблених і понині в народі травестійної поеми «Енеїда» і п'єси «Наталка Полтавка», він стояв біля колиски нового українського театру, біля джерел української літературної мови, яка тоді лише набирала силу, а пізніше стала мовою багатющою нашої класичної і сучасної літератури. І згадана «Енеїда» Котляревського, сповнена веселого іскристого народного гумору, поема, в якій одчайдушна козацька вольниця постала у фантастичному вбранні античних героїв, і зворушлива в своїй поетичній простоті й гармонійності «Наталка Полтавка», і п'єси Гоголя-батька були пройняті духом демократизму, щирим інтересом до життя народних низів і, думається, що все це поряд з російською літературною традицією також створювало ту художню й моральну атмосферу, в якій формувалась особистість автора «Вечорів на хуторі біля Диканьки» і «Тараса Бульби».

Уже в юнацькі роки Гоголь шукає місця не прибуткового, а такого, де він може стати, за його виразом, «истинно полезен для человечества». Гоголя не приваблює, а швидше відштовхує перспектива ситого благополучного існування, де «корою земности», «ничтожного самодоволия» придушене високе призначення людини. Ми знаємо, з якою гуманістичною пристрасністю проявилось в ньому пізніше це неприйняття ситості, сірої буденщини, коли він із запалом юного ідеаліста поривався до духовного простору, осяваючись вірою у майбутнє народу, відчуваючи часом майже містичний захват перед величчю людини і її призначенням на землі.

Я хотів би це своє слово звернути саме до раннього Гоголя, Гоголя тих років, коли трагічна доля бідного чиновника Акакія Акакійовича ще йому не відкрилась, коли гірка чаша страждань і скорботи ще не торкнулась його вуст, коли він ще повними пригорщами черпав радощі буття, бачив навколо себе світ сонячних барв, світ усміхнений, сповнений веселощів і здоров'я, де, здавалось, немає і не може бути місця пороку, знуцанню і насильству над людиною.

Важливий цей ранній період його творчості передусім тим, що вже тут у головних рисах визначились художні принципи письменника, вже тут він набув внутрішню творчу свободу, виробив основні прийоми майстерності, які озвались потім і в його петербурзьких повістях, де, як і в повістях українського циклу, реальне та ірреальне не вступають у суперечність, а навпаки — доповнюють і посилюють одне одного, спрямовуючись до повнішого, глибиннішого відображення життя. На цей час Гоголь усвідомив усе значення для мистецтва народного коріння, важливість національної форми, вже на цій ранній стадії він сміливо вводить у прозу ліричне поетичне начало, надавши прозі широкого вільного дихання, і проникливі уми справедливо побачили в ньому незрівняного художника, того, кому судилось відкрити у мистецтві слова нову епоху.

Чи був Гоголь у цей період естетом-індивідуалістом, як твердить дехто, чи, можливо,

доречніше говорити про буянню в його юнацькій душі полум'яного патріотичного почуття — почуття гордості за свій народ, моральні людські якості якого він прагнув оспівати в образах високої поезії? Захват перед народною силою, гімн воїнській товарищескості, воїнському побратимству, лицарській відданості захисників Батьківщини — чи не перегукується все це із образом птиці-трійки, що виник набагато пізніше, в роки створення «Мертвих душ», образом, який, однак, символізує віру письменника в історичну місію народу, його велике майбуття?

У період творчого дозрівання Гоголя українська тема в літературі викликала загострений інтерес: для одних — зовнішній, екзотичний, для інших — більш поглиблений. Багато хто тоді звертав погляд до цієї напівзагадкової землі з її своєрідною і самобутньою культурою, де ще недавно вирувало волелюбне козацтво, де кріпосне рабство ще не в'їлося в усі пори душі. Україну оспівували Пушкін і Рилєєв, рух декабристів обрав цей край однією із своїх твердинь. Модна «українська тема» привертала також і багатьох досить поверхових авторів, які російською і українською мовами в наївних козакофіль-ських писаннях намагались освоїти цей новий для них поетичний край, що вимальовувався їм суцільною ідилією, казковою країною веселих бенкетувань, нескінченних забав, шароварів, вареників і неодмінного гопака — цих зовнішньо-етнографічних атрибутів народного побуту. Чимало з написаного тоді на українську тему пішло в забуття, залишився ж передусім Гоголь, сприймаючись у світовій літературі як істинний відкривач цього поетичного материка, митець, що справді пробився у глибини, до нього не звідані, створив неповторний характер народу, духовний образ України. Чому ж пощастило саме йому? В чому була новизна, сила й неперехідна свіжість цих ранніх українських повістей сорочинського чарівника? Так, це були його поетичні видіння, породжені в ті похмурі дні, коли він марно шукав щастя по канцеляріях, опиняючись часом у становищі Акакія Акакі-йовича і всю зиму (як він звіряється у листі до матері) дрижав у літній шинелі на льодових вітрах Невського проспекту. Це була туга за сонцем, за радісним квітуванням дитинства і юності, це було свято уяви, але не тільки. Це було — тоді, можливо, скорше інтуїтивне — звертання до духовних джерел, невтримні пошуки тих здорових моральних начал, яких так жадала душа художника, пошуки виплеканого у мріях стану, близького до того, що можна було б назвати цілковитою гармонійністю людського життя.

Та все це не було абстрактним мрійництвом. І сила Гоголя-митця виявилася саме в тому, що його образи народжувались на реальній основі, що крізь усю розкіш фантазії прозирає міцне коріння народного життя, істинно народне сприйняття всього навколишнього — як це помітив Пушкін, а пізніше — Белінський.

У злиденні роки існування майбутній письменник, мабуть, з особливою гостротою відчував потяг до поетизації народного життя, але й тоді це не було прикрашанням, підсолодженням пейзажем, доречніше в цій зв'язку говорити про натхненну піднесеність автора, про синівську залюбленість у звичаї рідного краю, зачарування молодого поета магією дзвінких зимових ночей з колядками дівчат і парубків, про цілком відчутне прагнення відшукати в міцних і цілісних народних натурах опору для збентеженого духу, знайти щось надійне, чисте й прекрасне. «Вечори на хуторі...» — це була справді музика душі, її співучі мрії, це була достойна синовня данина письменника батьківщині. І коли в перших своїх повістях він найчастіше лише захоплююче переказує звичаї, кумедні, утішні епізоди з народного життя, щедро використовуючи фольклорні елементи, то в зріліших творах того ж циклу помічаємо чудовий процес, коли реальність і фантастика могутньою волею митця перетворюються в єдиний злиток, де образи фольклорні, почерпнуті з пісень, переказів, народних дум, вступають в органічний зв'язок з безпосереднім спостереженням і роздумом, з життєвим реалізмом, творчо засвоюючись, породжуючи в процесі художнього синтезу твори дивовижної оригінальності, краси й гармонії.

Варто зауважити, що, скажімо, сюжети «Вія» чи «Страшної помсти» не мають прямих аналогій

у нашому фольклорі, і все ж вони сприймаються як витвори істинно народної фантазії,— настільки сам автор був народний своїм світоглядом, складом характеру, індивідуальною своєю естетикою. На відміну від перших творів, у «Вії» і в «Страшній помсті» вже вчуваються тривожні ноти, вдирається подих злих сил, тут матеріальне багатство вже здобувається ціною тяжкого злочину,— але все це автор оцінює в душі народної моралі, за її шкалою вартостей, і сама поетика його творів природно виростає з поезики народних уявлень.

У народності Гоголя, в глибоко творчому проникненні митця в надра народної самосвідомості, в його здатності не копіювати, а індивідуально перетворювати, вияскравлювати помічене в людях, розвивати в напрямі досконалості те, що йому давала художня фольклорна стихія,— можливо, в цьому й слід шукати ключ до розуміння неперехідної життєвості гоголівських витворів. Саме на цьому шляху митець сягав своїх верховин.

Щось подібне відбувалось ще з одним сучасником Гоголя — Тарасом Шевченком (його твори в свій час були видані тут, у Венеції, заходами вірменської колонії). Він, Шевченко, також виріс із фольклору і, спираючись на національний ґрунт, сягнув вершин світової культури. Тарас Шевченко — найбільший поет України, видатний борець проти царського самодержавства. Виходець із самих глибин народних, турботами передової російської інтелігенції викуплений з рабства (він був власністю поміщика-кріпосника), геніальний юнак Кобзар — саме так його назвав народ — високо цінував Гоголя, присвятив йому вірш, який так і зветься «Гоголю».

Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.

Вірш цей, написаний 1844 року, на жаль, так і не дійшов до свого адресата, оскільки був опублікований лише 1859 року в Лейпцігу у славнозвісному збірнику «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки», куди увійшли заборонені царською цензурою твори двох наших найбільш-ших поетів. І хоча за життя Шевченко і Гоголь так і не зустрічались, зустріч їхня все ж відбулася — на інших шляхах, на шляхах вічності.

Гоголь опинився у Римі, Шевченко за бунтівливі свої вірші був ув'язнений у казематі Третього відділення, а потім за особистим розпорядженням царя засланий рядовим солдатом у закарпатську пустелю «с запрещением писать и рисовать». Але й там у хвилини роздуму Шевченко нотує: «О Гоголь, наш бессмертный Гоголь!..» Зіставляючи пісенну чудову поезію Кобзаря і творчість автора «Тараса Бульби» та «Мертвих душ», ми виразно усвідомлюємо їхню глибинну внутрішню спорідненість, адже це голос воістину народних письменників, могутніх представників нашого класичного реалізму.

«Козацьким Вальтер-Скоттом» називав Гоголя дехто з його сучасників. Але це не зовсім так, скорше навіть зовсім не так. Справді, він не лишився байдужим до пошуків європейського романтизму, зокрема йому був добре знайомий досвід школи німецьких романтиків, і хоча де в чому Гоголь був співзвучний з ними, так само як і з своїм сучасником американцем Едгаром По, проте, в головному він ішов неторованим шляхом, і вирішальним для його формування був духовний досвід народу й багатюща російська літературна традиція.

Давно підраховано кількість українізмів, що їх вжито у «Вечорах на хуторі...» (їх виявилось понад 200 і майже всі вони зареєстровані у словниках української мови), помічено граматичні й стилістичні помилки Гоголя, тобто випадки, коли він не дотримувався тодішніх усталених правил. А нам хотілось би наголосити на інших випадках, на тих, коли якраз Гоголь, всупереч «безпомільним» авторитетам, вносив ясність у справу, давав найбільш влучні оцінки принципово важливих літературних явищ. Хоч як відрізняється стиль його повістей від, скажімо, стилю прози Пушкіна, однак, саме Гоголь звертає увагу на «чистоту и

безыскусственность» «Капитанской дочки», на те, з яким мистецтвом відтворене в ній «простое величие простых людей». У 30-х роках, коли від Пушкіна почали відступатись, і пішли розмови про його «вичерпаність», якраз Гоголь відзначає високу зрілість останніх пушкінських творів, де нема «никакого наружного блеска, все просто, все прилично, все исполнено внутреннего блеска, который раскрывается не вдруг; все лаконизм, каким всегда бывает чистая поэзия. Слов немного, но они так точны, что обозначают все».

Ось вам приклад широти поглядів, глибокого проникнення в саму природу мистецтва, а також взірець вірного літературного побратимства.

Гоголь не перший звернувся до скарбів народної міфології, і не був би він великим художником, якби фольклорне багатство придушило в ньому індивідуальність або якби модні романтичні жахи і перебільшені пристрасті притлумили в ньому жагу дослідника душі, цю нервову гарячу енергію гуманіста, для якого людина, її думи, радощі й страждання завжди лишались понад усе. Саме в народі Гоголь знаходив відтворену в його ранніх повістях «нежность чувств», художню обдарованість, з джерела народного черпав він неповторний гумор і глибоко ліричні інтонації.

Завдяки здатності відкривати величезні цінності, за виразом Белінського, «не в описі сарафану, а в самому дусі народу», письменник уже в своїй початковій фазі у «Вечорах на хуторі...» й «Миргороді» створив шедеври, чарівність яких захоплює нас і сьогодні. Тут усе переплелось: і гумор, і перший сум, бурхлива лірика і майже інтимне співчуття до ближнього. Почуття співпереживання, властиве великому гуманісту, саме воно дозволило письменникові з такою жагучою силою пройтися трагедією «маленької людини», створити «Шинель», з якої, за крилатою фразою Достоевського, вийшла вся наступна російська проза, що набула світового визнання.

Свій реалізм Достоевський десь назвав «фантастичним реалізмом». Зараз багато пишуть про так званий «магічний реалізм», маючи на увазі найчастіше розквіт «фольклорної прози» країн Латинської Америки, пов'язаної насамперед з іменами Карпент'єра, Астуріаса, Гарсія Маркеса, хоча пошуки подібного роду відбуваються і в інших літературах.

Спостерігаючи цей процес, чи не слушно буде згадати саме Миколу Гоголя, назвати його предтечею цих плідних пошуків,— назвати, можливо, першим, хто дав нам прозу нової якості, напоєну життєдайними фольклорними джерелами, збагачену ліризмом, прозу вільну, розкуту, істинно поетичну?

Творчість Гоголя, його традиція зробили величезний вплив на розвиток усієї нашої художньої культури. Це джерело вічнодіюче. Без нього не уявити наш театр, у тому числі й український, класичний «театр корифеїв», яким так захоплювався Лев Толстой. Гоголь надихнув класика української музики Миколу Лисенка на створення чудової опери «Тарас Бульба». Животворну традицію Гоголя пізнаємо і в досягненнях нашого поетичного кінематографа, успіхи якого пов'язані передусім з ім'ям О. Довженка, автора широковідомих фільмів-поем. Уроки Гоголя, високий поетизм його прози, його народність дуже актуальні й для розвитку всієї нашої радянської багатонаціональної літератури, яка — при різноманітті стильових напрямів — дорожить якістю народності та своєю гуманістичною спрямованістю, і, зберігаючи вірність класичній традиції, тяжіє до великих художніх узагальнень, шукає новішої, місткішої образності.

Живемо в іншу епоху, твориться нове реалістичне мистецтво, співмірне духові нашого динамічного віку, проте художні шукання і сміливі відкриття Гоголя, незрівнянного майстра типізації, виявляються вражаюче плідними і для розвитку літератури сучасності. Наївно було б

копіювати в наші дні прийоми гоголівської поетики, повторювати, скажімо, малюнок його розкішних метафор чи образи давно віджилої демонології. Важливим є інше. Гоголь показав нам, наскільки широкими є можливості художнього реалізму, наскільки багатим може бути спектр його барв, стилістичних засобів, як природно в реалістичному мистецтві, поряд з пильним художнім дослідженням дійсності, можуть звучати і поетичний символ, і гротеск, і художня фантастика, збагачуючи різнобарв'ям поетичних відтінків палітри художника, допомагаючи йому в створенні максимально насичених змістом типів-характерів, здатних найповніше втілити в собі сутність епохи.

Гоголівський реалізм протистоїть натуралістичному побутописанню, фотографізму, убогій ілюстративності — і це теж дуже актуальний урок. Влучно помічено, що Гоголь прагнув проникнути в саму сутність явищ, передати їх у вигляді згущеному, інтегрованому, намагаючись їх ніби «піднести в квадрат». Неймовірно, невірогідне у нього часом виявляється самою субстанцією реального. Чи не тому його поетичні образи інколи здаються нам реальнішими за саму реальність?

Перш ніж стати відомим письменником, Гоголь чимало бідував, був серед тих, хто зазнавав гіркоти принижень, хто змушений був оббивати пороги високих канцелярій, тобто на собі звідав долю маленької людини, і була та доля тим нестерпнішою, що відчував геніальний юнак крила за плечима, призначеність до великих звершень. Передчуття не зрадили його, він — звершив!

Ішлося тут, головним чином, про Гоголя раннього, пори юначої, заспівної, — цей період творчості мені уявляється надзвичайно важливим і сам по собі, і тим, що підготував, виформував Гоголя зрілих літ, художника відточеної майстерності, яким постав він у своїх вершинних виявах — і в «Ревізорі», і в трагічному гуманізмі повитих мороком «Мертвих душ».

Проте і перші його повісті-поєми аніскільки не втратили для нас свого значення; художній блиск їх дивовижний, вони й сьогодні бувають життям.

Своєю творчістю Гоголь звів той золотий міст духовності, який єднає культури двох братніх народів — російського та українського, що усвідомлюють свою спільність з культурою всього людства, і користь від цієї інтернаціональної єдності для нас є очевидною, в чому й переконуємося знову і знову.

* * *

Повернемося, однак, до наших полтавських країв. Звичайно, пасічник Рудий Панько навряд чи міг би припустити, що років через півтора після його неквапливих оповідей людський інтерес до них все ж не зникне, що ось тут, у чудовому місті Венеції, зберуться шановні освічені люди, аби ще раз придивитися, хто ж він такий, цей пасічник, чим він такий живучий та ким був для нього той усміхнений молодий співбесідник, що приїхав чи то з Київської бурси, чи то з Ніжина до батька з ма-тір'ю на вакації?

У Великих Сорочинцях стоїть пам'ятник Гоголю, існує гоголівський музей. У роки війни, коли в це мальовниче полтавське село вдерлися кровожерні, збожеволілі від пожадання всесвітньої влади фашистські погромники, вони зруйнували музей, глумлячись, стріляли в портрет Гоголя, п'яний нацист-офіцер вигукував: «Нема й не було ніякого Гоголя! Його вигадали більшовики!» Та не вбивці й грабіжники виявились здатними підкорити світ, його підкорюють — без жодного пострілу — художники, творці!

Ось Гоголь тут, в Італії, яку він так любив, з таким захватом описував її «ослепляющее небо,

все тонущее в сиянии!» З нашого континенту переступив Гоголь і на континенти інші, шляхам його не видно кінця, і в Великих Сорочинцях — після всього пережитого — музей його відновлено. Відродився навіть Сорочинський ярмарок! Земляки Гоголя влаштовують цей ярмарок щорічно, хоча нагадує він тепер не так комерційний захід, як фестиваль, народну карнавальну процесію, що її очолюють всіма знані гоголівські персонажі: на високому возі пливе пишногруда Хівря, лузаючи насіння, біля воза бредуть з жартівливими витівками бурсаки, і писар, і дяк, і кумедні рогаті мешканці пекла, потім веселим гуртом пропливають дівчата в стрічках та парубки в шароварах,— неважко впізнати в них учасників місцевої художньої самодіяльності.

Гоголь став святом!

При самій лише згадці імені письменника обличчя людей стають світлішими і добрішими, очі нових поколінь — через простори часу — сяють назустріч йому привітом, квітнуть усмішками розуміння і вдячності.

Чи це ж не безсмертя генія?

1976

¹ На початку квітня 1976 р. у Венеції відбувся міжнародний симпозіум на тему: «Гоголь і європейська культура». З доповіддю «Гоголь і Україна», що лягла в основу цієї статті, на симпозіумі виступив Олесь Гончар, який входив до складу делегації Спілки письменників СРСР.

² Ось той лист, що його написав Гоголь українською мовою до Б. Залеського:

Богдану Залесскому.
[Вторая половина февраля 1837. Париж]

Дуже-дуже було жалко, що не застав пана земляка дома. Чував, що на пана щось напало — не то с о я ш н ы ц а, не то з а в і й н ы ц я (хай їй прыснутся лысый дидько), та тепер, спасибо богови, кажут начей-то пан зовсим здоров. Дай же боже, щоб надовго, на славу усій козацькій землі давав бы чернецького хлиба усякій близни і злыдням. Та й нас бы не забував, пысульки в Рым слав. Добре б було, коли б и сам туды колы-небудь примандрував. Дуже, дуже близький земляк, а по серцю ще блыжчий, чим по землі.

Мыкола Гоголь».

Н. В. Гоголь. Полное собрание сочинений, т. II. Изд-во АН СССР, 1952. Оригінал листа зберігається в бібліотеці Ягеллонського університету.

Постійна адреса: http://ukrlit.org/honchar_oles_terentiiovych/hohol_i_ukraina